

ЕТАПИ ДОСЛІДЖЕННЯ БАЛКАНО-КАРПАТСЬКИХ ЕТНОМОВНИХ ПАРАЛЕЛЕЙ

ПАШКОВА Н. І.

Київський національний лінгвістичний університет

Проблема балкано-карпатських (і насамперед, саме балкано-українських) мовних паралелей залишається актуальною в сучасній науці поза тим, що її дослідження розпочалося ще в першій половині ХХ ст.

Вагомим аргументом на користь актуальності пильного вивчення мовно-культурних особливостей цього ареалу є й те, що як один з варіантів гіпотетичної локалізації прабатьківщини індоєвропейців у просторі та часі номінується саме балкано-карпато-дунайський регіон V–IV тис. до н. е. Цю версію підтримував болгарський академік В. Георгієв, який, однак, при цьому уточнював, що має на увазі прабатьківщину індоєвропейських мов, а не народу, а точніше – місце поселення племен, які в останні тисячоліття до н. е. говорили індоєвропейськими діалектами [5, с. 239–283].

Погоджуючись з В. Георгієвим, О. М. Трубачов пише: “Територія розселення ранніх індоєвропейців охоплювала райони центральної і частково Східної Європи, особливо в басейні Дунаю. Ця гіпотеза, що спирається на давню філологічну традицію, має солідні археологічні та власне лінгвістичні підкріплення і донині продовжує розглядатися багатьма науковцями як основна” [22, с. 24].

О. Трубачов також відстоював думку щодо найдавнішого поселення слов’ян на території сучасної Словаччини, а саме у місці, де р. Морава втікає в Дунай [21, с. 36]. Додамо, що й у “Повісті временних літ” прабатьківщина слов’ян локалізується у придунайських землях: “По мнозѣхъ же времянѣхъ (після Вавилонського стовпотворіння) сѣли суть словѣни по Дунаєви, гдѣ єсть ныне Угорьска земля и Болгарьска. И отъ тѣхъ словѣнъ розидошася по землѣ и прозвалася имены своими, гдѣ сѣдше на которомъ мѣстѣ”.

Новий ракурс у вивченні прабатьківщини слов’янства та слов’яно-балканської архаїки накреслює проблематика ідентифікації Трипільської культури, яка поступово поширювалася з румунського Прикарпаття на Прутсько-Дністровське, Дністрово-Бузьке та Дністрово-Дніпровське межиріччя, охоплюючи територію сучасної правобережної України, Молдови, східної Румунії, а також Угорщини.

Мета цієї розвідки – простежити крок за кроком розвиток дослідження карпато-балканської етномовної спільноти. Спочатку ці збіги тлумачилися як наслідок впливу південнослов’янських мов на південно-західні говірки (у першу чергу, закарпатські) української мови, до того ж на обмеженому матеріалі й лише у плані запозичень.

Одним із перших наявність південнослов’янізмів у південно-західних говірках української мови зафіксував С. Смаль-Стоцький [23].

Українсько-південнослов’янські лексичні паралелі засвідчив у своїх лексикологічних матеріалах з українських карпатських говірок також І. Верхратський [4].

Праця В. Погорелова “Карпаторуські етюди. П. Болгаризми в карпаторуськи говорах” започаткувала широку й тривалу наукову дискусію щодо наявності граматичних та лексичних “болгаризмів” у закарпатських говірках української мови, у ході якої викристалізувався сучасний погляд на проблему [19]. На основі обмеженої кількості фактів В. Погорелов висловив припущення, що до появи угорців на Балканах між давньоруським населенням Закарпаття та болгарами існував щільний контакт, у результаті чого болгаризми безпосередньо потрапили у мову східних слов’ян.

У відповіді В. Погорелову “Чи можна говорити про болгаризми в підкарпатських говірках?” І. Панькевич уперше звернув увагу на вірогідність проникнення “болгаризмів” в українські говірки за посередництва румунської або угорської мов та звернув увагу на необхідність вивчати “болгаризми” також і за межами закарпатських говірок [17].

Чеський лінгвіст Д. Кринжале несправедливо заперечив роль румунської мови у формуванні спільних елементів у мовах карпатського ареалу [24].

М. Фасмер відзначив, що в числі т. зв. “болгаризмів”, проголошених його попередниками, у карпатських говірках поширені тюркізми, богемізми, румунізми та полонізми, яких давня болгарська мова мати не могла [25, с. 48–51].

Позицію В. Погорелова підтримав Г. Геровський, який також трактував карпатські “болгаризми” не як запозичення, а як спільні південнослов’янсько-українські архаїзми, що виникли в епоху безпосередніх контактів народів і мов: “Слушно було б, очевидно, карпатські слова, подібні до болгарських, вважати не запозиченими з цієї мови, а словниковими збігами з південнослов’янськими, успадкованими за давніх часів, коли слов’янські говори болгарського типу були поширені в сучасній Трансільванії (“дакослов’янські говори”) та в Україні з північного боку Дунаю (IX–XI ст.), з якими попередник нинішнього карпаторуського говору був безпосередньо пов’язаний” [6, с. 150].

До його думки приєднався І. Панькевич, який 1955 р. опублікував статтю “Українсько-болгарські мовні зв’язки в Семигород’ї”, де на основі вивчення топонімікону Трансільванії та мови брашовських грамот дійшов висновку, що у XII ст. дійсно існували безпосередні контакти між болгарами та пращурами українців. Крім того, він розширює територію балкано-карпатських збігів, дійшовши такого висновку: “У Молдові, на Буковині, на теренах західної України представлена низка фонетичних морфологічних та синтаксичних явищ, що проникли в українські говірки в результаті прямого впливу південнослов’янських мов або за румунського посередництва” [18, с. 237]. Однак і ця праця була ще побудована на обмеженому матеріалі, не були враховані дані болгарської діалектології, румунської та угорської мов.

Наступні дослідники далі розширювали зону мовних паралелей. Б. В. Кобилянський поширив ареал “болгаризмів” на терени покутських говірок української мови, але при цьому, як і Кринжале, помилково відкидав можливість румунського посередництва в їх проникненні у мови карпатського ареалу [12, с. 13, 15].

В. В. Німчук указав на зв’язки закарпатських говірок з іншими, крім болгарської, південнослов’янськими мовами, зокрема сербськими

та хорватськими діалектами [15]. Великий внесок у вивчення проблеми зробили також А. В. Десницька та І. О. Калужська (місце албанізмів серед карпатизмів і балканізмів) [7; 9], Й. О. Дзензелівський (давні (до X ст.) контакти східних і південних слов'ян до появи між ними клину генетично не споріднених румунської та угорської мов та вівчарська карпатська термінологія) [8], П. М. Лизанець (угорсько-українські мовні контакти) [13], С. В. Семчинський (румунсько-українські мовні контакти) [20], Р. В. Болдирев (давні балкано-слов'янські лексичні контакти) [3] та інші.

Г. Клепікова, яка глибоко вивчала архаїчну карпато-балканську вівчарську термінологію, визначила, що т. зв. "валаська" колонізація Північних Карпат була спричинена середньовічною міграцією носіїв пастушої культури з Балкан через Трансільванію [11, с. 22]. Рухаючись по гірських верховинах, міграційна хвиля досягла спочатку Східних і Середніх, а зрештою й Західних Карпат, далі на захід від Валаської Моравії сліди колонізації відсутні [там само, с. 23]. Російська дослідниця дійшла висновку, що в результаті тривалих контактів кочівників з карпатським населенням, характер колонізації набував гетерогенності. Інтеграція відбувалася не лише в етнокультурній, але і в мовній сфері, де у процесі взаємодії виникають спільні риси в лексиці й семантиці. У Карпатській Україні "валаська" колонізація XIV ст. мала східнороманські риси, що спричинило у відповідних лексичних групах появу максимальної кількості румунізмів порівняно зі словацькими, моравськими, польськими діалектами. Просуваючись на захід, колонізаційна хвиля все більше слов'янізувалася. У східній Словаччині вона набувала українського етнічного елементу, у Середній Словаччині – східнославацького, а у Валаській Моравії – словацького [там само, с. 24–254].

Отже, визначення в цьому історичному конгломераті походження кожного етнокультурного терміна є складним багатоетапним процесом, що має враховувати всі відомі історичні фактори міжмовних контактів.

Цілісно проблеми балкано-слов'янських етномовних паралелей та їх стратифікації на теренах українських Карпат були досліджені за допомогою методів лінгвогеографії колективом авторів Карпатського діалектологічного атласу [10] та Загальнокарпатського діалектологічного атласу [16], метою яких постулювалося виявлення і розмежування т. зв. *карпатизмів* – мовних особливостей, сформованих у період карпатської міграції південних слов'ян, починаючи з VI ст., під впливом спільного мовного субстрату давніх індоєвропейських мов, поширених у колишніх Паннонії, Мізії, Дакії та сусідніх землях, і *балканізмів* – пізніших спільних особливостей, що з'явилися в результаті колонізації Карпат мешканцями Балкан у XVI–XVII ст. [10 I, с. 16]. До карпатизмів відносять давні мовні дако-фракійські, кельтські, східнороманські, слов'янські, угорські та германські елементи, поширені в карпатському ареалі. Балканізми здебільшого становлять там само локалізовані пізніші за походженням (після XIV ст.) тюркізми, неоеллінізми, албанізми [там само].

Роботу над КДА виконували провідні лінгвісти з багатьох країн Європи під проводом науковців Інституту слов'янознавства та балканістики С. Б. Бернштейна, В. М. Ілліча-Світича, Г. П. Клепікової, Т. В. Попової,

Р. Я. Удлера, В. В. Усачової та ін. В атласі картографувалися мовні явища контактної зони в ареалі українських говірок, обмеженому державним кордоном України на півдні та течією р. Дністер на півночі, тобто на теренах гуцульських, закарпатських, частково лемківських, покутських, буковинських, бойківських та наддністрянських говірок південно-західного наріччя української мови за термінологією, усталеною у сучасній вітчизняній діалектології на основі аналізу даних “Атласу української мови” [1; 14, с. 5].

Однак робота над КДА показала, що “південнослов’янізми” у південно-західних говірках української мови не можна розглядати без аналізу аналогічних фактів у карпатських словацьких, польських, угорських говірках та в говірках східнороманських мов, тобто ізоглоси дослідження мають продовжуватися на південь від Дунаю [10, 1978, с. 7]. Прослідки автохтонних елементів нині відображаються в мовах різних народів від Північних Карпат до півдня Балканського півострова, причому карпато-балканські паралелі в багатьох випадках можуть розглядатися як запозичення з однієї мови в іншу [10, 1981, с. 10]. Логічним продовженням їх вивчення стало створення Загальнокарпатського діалектологічного атласу, у якому картографувалися лінгвокультурні явища на території Польщі, Чехії, Румунії, Угорщини, України, Молдови, Хорватії, Боснії та Герцеговини, Чорногорії, Сербії, Македонії [16].

Чимало спільних мовно-культурних елементів досліджуваної території є спадком індоєвропейських мов, що були поширені на територіях Дакії, Паннонії та суміжних районів і асимільовані пізнішим населенням. Як зазначає Г. Клепікова, подібність природних умов в Карпатах, а також на Балканах, в Альпах та прилеглих регіонах Середземномор’я породила також типологічно спільні риси в організації господарства [11, с. 15].

Найбільша близькість спостерігається між карпатським та балканським типами господарювання [там само, с. 16]. “Порівняння скотарської культури у Східних і західних Карпатах, Трансільванії та на Балканах, – зазначає російська дослідниця, – вказує на ідентичність або близьку спорідненість більшості його елементів та продуктів” [там само, с. 17]. На цій підставі виникає й спільна термінологія артефактів матеріальної культури.

Координатор роботи над КДА та ЗКДА С. Б. Бернштейн переконливо обґрунтував необхідність розширення ареалу дослідження карпатських говорів на Балкани: “Карпатський мовний континуум найтіснішим чином, починаючи з епохи бронзи, був пов’язаний з балканським, будучи його північною периферією. Залучення матеріалу балканських мов у ЗКДА видається особливо важливим ще тому, що серед карпатизмів знаходимо чимало т. зв. “балканізмів”, тобто порівняно пізніх запозичень із різних балканських мов. Немає жодних сумнівів, що ЗКДА повинен мати вихід на Балкани, тобто ізоглоси нашого атласу мають бути подовжені на південь від Дунаю” [2, с. 7].

На нинішньому рівні наукової парадигми перспективним видається вивчення окресленої проблеми за допомогою сучасного категоріального та концептуального знаряддя, що дозволяє реконструювати давні етнічні архетипи та стереотипи, змодельовати і типологізувати концепти матеріальної та духовної культури різноетнічного населення Карпат і Балкан.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас української мови. – К. : Наукова думка, 1984–1988. – Т. I–III.
2. Бернштейн С. Б. Итоги работы над “Общекарпатским диалектологическим атласом” и задачи VI Международной конференции по ОКДА / С. Б. Бернштейн // Справочно-информационные материалы по ОКДА. – М. : Наука, 1978. – С. 3–8.
3. Болдирев Р. В. Балкано-Карпатика і Славія : лексико-семантична стратифікація / Р. В. Болдирев // Проблеми зіставної семантики : [зб. наук. ст.]. – К. : КНЛУ, 2005. – Вип. 7. – С.149–153.
4. Верхратський І. Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів / І. Верхратський // ЗНТШ. – Львів, 1899–1901. – Т. I–II.
5. Георгиев В. И. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию : Родственные отношения индоевропейских языков / Владимир Иванович Георгиев. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1958. – 318 с.
6. Геровский Г. Словарный состав южнокарпатського наречия / Г. Геровский // Костер. – IX. – Прага, 1946. – С. 150.
7. Десницкая А. В. К вопросу о раннеисторических языковых связях восточных славян с балканским лингвистическим ареалом / А. В. Десницкая // Славянское языкознание : [IX Междунар. съезд славистов]. – М. : Наука, 1983. – С. 76–94.
8. Дзендзелівський Й. О. Лексичні дані про східних слов'ян в Закарпатті до X ст. / Й. О. Дзендзелівський // Тези доповідей V міжвуз. республ. славістичної конференції. – Ужгород : УДУ, 1962. – С. 90–93.
9. Калужская И. А. Из албано-восточнороманских лексических соответствий / И. А. Калужская // Славянское и балканское языкознание. Проблемы лексикологии. – М. : Наука, 1983. – Вып. 8. – С.123–146.
10. Бернштейн С. Б. Карпатский диалектологический атлас / С. Б. Бернштейн, В. М. Иллич-Свитыч, Г. П. Клепикова. – М. : Наука, 1967. – Т. 1–2.
11. Клепикова Г. П. Славянская пастушеская терминология (ее генезис и распространение в языках карпатского ареала) / Галина Петровна Клепикова. – М. : Наука, 1974. – 256 с.
12. Кобилянський Б. В. Діалект і літературна мова / Броніслав Володимирович Кобилянський. – К. : Радянська школа, 1960. – 276 с.
13. Лизанец П. М. Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья. Венгерско-украинские межъязыковые связи / Петр Николаевич Лизанец. – Будапешт : Akademiai Kiadó, 1976. – 683 с.
14. Матвіяс І. Г. Деякі питання термінології в українській діалектології / І. Г. Матвіяс // Українська діалектна лексика. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 3–9.
15. Німчук В. В. Питання про зв'язки закарпатських українських говорів з південослов'янськими мовами / В. В. Німчук // Тези доповідей V міжвуз. республ. славістичної конференції. – Ужгород : УДУ, 1962. – С. 90–93.
16. Общекарпатский диалектологический атлас. – Вып. 1–7. – 1987–2003.
17. Панькевич І. Чи можна говорити про болгаризми в південнокарпатських говорах? / І. Панькевич // Збірник на честь І. Огієнка. – Варшава, 1937. – С. 61–80.
18. Панькевич І. Українсько-болгарські мовні зв'язки в Семигород'ї / І. Панькевич // Slavia. – 1955. – VI. – С. 230–238.

19. Погорелов В. Карпаторусские этюды, II. Болгаризмы в карпаторусских говорах В. Погорелов // Spisy filozofickej fakulty slovenskej university v Bratislave. – Т. XXIX, 1939. – С. 50–70.
20. Семчинський С. В. Семантична інтерференція мов (на матеріалі слов'яно-східнороманських мовних контактів) / Станіслав Володимирович Семчинський. – К. : Вища школа, 1974. – 256 с.
21. Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян (лингвистические исследования) / Олег Николаевич Трубачев – М. : Наука, 1991. – 271 с.
22. Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики / О. Н. Трубачев // Вопросы языкознания. – 1984. – № 3. – С. 15–30.
23. Smal-Stocky J., Gartner Th. Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache / S. Smal-Stocky, Th. Gartner. – Wien, 1913. – 180 s.
24. Crânjala D. Rumunské vlivy v Karpatech se zvláštním zřetelem k Moravskému Valašsku / D. Crânjala. – Praha, 1938. – 27 s.
25. Vasmer M. Gibt es bulgarische Einflüsse in den ukrainischen Karpatenmundarten? / M. Vasmer // Zeitschrift für Slavische Philologie. – 1941. – Вв. XVII. – S. 48–51.

ОСНОВНІ СТРАТЕГІЇ АСОЦІЮВАННЯ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН (на прикладі аналізу асоціативних полів слів *держава / государство / дзяржава*)

ТЕРЕХОВА Д. І.

Київський національний лінгвістичний університет

Актуальність дослідження національно-культурної специфіки картини світу, за свідченням О. О. Залевської, визнана останнім часом світовою наукою та практикою, що гарно узгоджується із загальною тенденцією різних наук розміщувати культуру в центр теоретичних побудов, які так чи інакше пов'язані з вивченням людини [1, с. 39]. Наявність багатьох наук та підходів до вивчення даного об'єкту засвідчує той факт, "... що поступово відбувається усвідомлення необхідності рішучої переорієнтації таких досліджень із зіставного аналізу мовних систем на вивчення національно-культурної специфіки реального функціонування мови та пов'язаних з нею культурних цінностей, мовної свідомості, мовної / лінгвокультурної компетенції тощо" [1, с. 40]. З таких позицій намагається вирішити зазначену проблему сучасна галузь психолінгвістики – етнопсихолінгвістика.

Теоретико-методологічною основою дослідження є концепція мовленнєвого спілкування О. О. Леонтьєва. Як зауважує Є. Ф. Тарасов, членами психолінгвістичної школи О. О. Леонтьєва було створено численні роботи по вирішенню проблеми вивчення та опису міжкультурного спілкування, які призвели до формування нової наукової дисципліни, що одержала назву етнопсихолінгвістики [2, с. 3]. У руслі даного напрямку виконано пропонуване дослідження.